

«*Sine Cerere et Bacho friget Venus*» (Terentzio, *Eunuchus* 732). Enblema-liburuak Axularren iturri?

Enara San Juan Manso

Filologia Klasikoan doktorea eta Euskal Filologian lizentziatua

XVII. mendeko eliza katoliko-kontrarreformistaren mezua bere irakurleen artean zabaltze aldera, hainbat etsenplu eta aipu txertatu zituen Axularrek *Geron*; tartean badira idazle klasikoan lanetatik ateratako zenbait adibide, eta, XVII. mendean ohikoa zen bezala, Axularrek ez zituen horiek jatorrizko iturri klasikoetatik hartu, ezpada bestelako testu eta lanetatik. Artikulu honetan, Axularrek jasotako Terentzioren esaera baten iturriak zein izan daitezkeen aztertzen dugu («*Sine Cerere et Bacho friget Venus*» = Ax. 264), *Geroko* beste pasarte baten argitan («Hargatik pintatzen zuten Venus jarririk» = Ax. 249). Azterketa horrek lotura garbiak ezartzen ditu *Geroren* eta Axularren garaiko beste aszetika-liburu batzuen artean, baina liburu horiek ez dute Axularren testua guztiz azaltzen; bai azaldu lezake, ordea, Laurens van Haecht Goidtsenhovenen *Mikrokosmos* edo *Parvus Mundus* (Anberes, 1579) liburuko enblema batek.

GAKO-HITZAK: Axular · *Gero* · Iturriak · *Mikrokosmos* · *Parvus Mundus* · Enblematika.

«*Sine Cerere et Bacho friget Venus*» (Terence, *Eunuchus* 732). Emblem books among Axular's sources?

In order to spread among his readers the message of the Catholic counter-reformist Church of the 17th century, Axular included several exempla and quotations in his famous work *Gero*; some of them come from the works of ancient classical authors, and, as was customary in the 17th century, Axular did not take them directly from the original classical works, but from other contemporary texts. In this article, we examine the possible sources of a proverb of Terence included in *Gero* («*Sine Cerere et Bacho friget Venus*» = Ax. 264), in the light of another passage of the book («Hargatik pintatzen zuten Venus jarririk» = Ax. 249). Our study establishes clear links between *Gero* and other contemporary ascetic works; these links do not fully explain Axular's text, but an emblem from Laurens van Haecht Goidtsenhoven's *Mikrokosmos* or *Parvus Mundus* (Antwerp, 1579) could do it.

KEY WORDS: Axular · *Gero* · Sources · *Mikrokosmos* · *Parvus Mundus* · Emblems.

Kontrarreformaren garaiko katolizismoaren kezka euskaldunen artean zabaldu nahi izan zituen Axularren *Gerok* (Bordele, 1643)¹, urdazubiarrak berak «Irakurtzaileari» atalean zehazten duen bezala². Elizaren mezua irakurleengan finkatze aldera, irakurleak ulertzeko moduko aipu eta etsenplu ugari txertatu zituen Axularrek bere lanean³; gehienetan, aipamen bibliko-erlijiosoak dira, nahiz eta —XVII. mendean ohikoa zenez— idazle klasikoetara ere jo zuen zenbaitetan. Klasikoak ez ziren, haatik, urdazubiarraren garaian, predikarien edota predikuhartzaileen kultura-ondarearen parte⁴; horregatik —besteak beste—, Axularrek jainko eta mito klasiko bakan batzuk baino ez zituen aipatu bere lanean, eta, gainera, «beti azalpen argitzaileraren batez lagundurik» (Salaberri, 2000c: 10).

Baina, *Gero* idazteko, urdazubiarrak idazle klasikoak zuzenean irakurri behar izan ez bazituen, zein iturritatik atera zituen lan horretan agertzen diren aipuak? Bada, Axularrek berak *Geroren* izenburuan aitortzen duen bezala, «Eskritura Saindutik, Elizako Doktoretarik eta liburu debozinozkoetarik». Bestalde, Erdi Arotik oso zabaldua egon zen, diskurtso teologikoak egiteko, Elizako Guraso nahiz idazle paganoen pasarteak biltzen zituzten —zenbaitetan, gainera, oso antolamendu egokiarekin— bildumetara jotzea; alegia, *flores*, *silvae* eta bestelako izenekin ezagututako lanetara. Horietara ere joko zuen agian urdazubiarrak⁵, eta litekeena da, predikarien artean nahiko hedatuta zegoen ohiturari jarraikiz, karpeta moduko batzuetan bildu izana bere aipu, etsenplu eta ohar guztiak —ez beti, nahitaez, horien iturriak aipatuta— (Salaberri, 2000b: 194; id., 2002: 309; id., 2017b: 85). Axularrek, beraz, «lore berdinak lore-sorta ezberdinean» eskaini zizkion bere irakurleari

1. Zorretan nago Gidor Bilbao eta Iñigo Ruiz Arzalluz irakasleekin, artikulua hau hobetzeko emandako aholkuengatik.

2. Helburu horretan, *Gerok* bat egiten du XVII. mendearen lehen erdialdeko lapurtar literaturako beste lanekin. Lapurdiko nahiz Euskal Herriko gainerako lurraldeetan argitaratutako kateximen arteko erkaketa egiten du Salaberri (2006); zehazki, Axularrek Leizarragaren eta Materraren lanekiko dituen testuzorren inguruan, ikus bedi, halaber, Salaberri (2000b). Aszetika, kateketika eta hagiografiaren arloko lanak euskaraz argitaratu izanaz, esan beharra dago XVII. mendeko katolizismoak baimentzen zuela kristautentzako ikasbideak tokian tokiko hizkuntzan argitaratzea; ez, ordea, Bibliak eta ohiko liturgiako liburuak, horiek latinez egon behar baitzuten, Trentoko Kontzilioaz geroztik argitaratzen hasi ziren *Indices librorum prohibitorum et expurgatorum* direlakoetan araututakoari jarraikiz (Salaberri, 2001a: 12-15). Axularren testua aipatzeko, Urgell Lázarozen (2015) edizioa da lan honetan jarraituko duguna.

3. Predikazio-lan ororen ezaugarria da hori; Axularren testuak jarraitzen dituen predikaziorako eskema orokorren inguruan, ikus Salaberri (1997) eta id. (2017c: 256-258).

4. Hori nabarmena da, adibidez, *Geron* dauden Aristotelesen aipuen kasuan (Redondo Moyano, 2007).

5. Besteak beste, Luis Granadakoaren *Silva locorum* (Salamanca, 1585) eta Justus Lipsiusen *Sylvae illustrium autorum...* (Lisboa, 1588) delakoa ezagutu bide zituen Axularrek (Salaberri, 1999a: 629 hh.; id., 1999c: 47 12. oh.). *Enciclopedia rinascimentali* direlakoei dagokienez, Axularrek berak ondokoak aipatzen ditu zenbait aipuren iturri gisa (Bilbao, 2014: 155 hh.): Lodovicus Caelius Rhodiginusen *Lectiones antiquae* (Venezia, 1516), Alexander ab Alexandroren *Geniales dies* (Erroma, 1522), Charles Estienneren *Dictionarium historicum ac poeticum* (Paris, 1553) eta Theodor Zwingeren *Theatrum humanae vitae* (Basilea, 1565). Bilbaok adierazten duenez, lan horiek, zenbait kasutan, ez dira nahikoa *Geroko* testua azaltzeko, eta litekeena da, beraz, Axularrek bitarteko iturriren baten bidez (besteak beste, agian, Juan de Torresen *Philosophia moral de principes* lanaren bidez —aurrerago izango dugu lan hori hizpide—) aipatu izana Rhodiginoren, Alexander ab Alexandroren nahiz Estienneren lanak.

(Aldekoa, 2004: 57)⁶, originala izatea ez baitzen beharrezkoa, inondik inora, garai hartako idazleentzat.

Hori horrela, orain arteko ikerketek ondorioztatu dutena da Axularren lanak «klasikoen errezeptzio mediatizatua» erakusten duela (Salaberri, 1998: 249), eta, hain zuzen, inguruko erromantzeetan idatzitako aszetika-lanetan bilatu zituela Axularrek bere aipu eta etsenpluen ereduak⁷; zehazki, bere formakuntzagatik —Salamanca eskuratu zuen, 1595. urtean, teologia-batxilergoa, 1600. urtean Sarako erretoretza bere gain hartu aurretik—, urdazubiarrak lotura gehiago erakusten du gaztelaniaz idatzitako obrekiko, latinez nahiz frantsesez idatzitakoekiko baino. Hein handi batean, beraz, Salamancako teologia-zirkuluetan harrera ona eta erabilpena izan zuten lanetatik aterako zituen Axularrek *Geron* aurkituko ditugun aipuak⁸.

Alabaina, ezin pentsa dezakegu Axularrekin lot daitezkeen lan guztiak izan zirenik urdazubiarraren iturri zuzen⁹; aitzitik, pentsatu beharra dago bazegoela Kontrarreformako aszetika-liburuen «*fondo komun*» bat (Salaberri, 1997: 174), eta funts komun hori erabili izanaren eraginez azalduko liratekeela Axularren lanaren eta garaiko beste lan batzuen arteko antzekotasunak. Nolanahi ere, ematen du

6. Zehaztu izan da, gainera, Axularrek bere lanerako buruan zuen irakurle-tipoa: erdi-mailako giristino eskaldun elebarrak gizonetako heldua (Salaberri, 2000c).

7. Urdazubiarrak *Geron* aipatutako lanak zuzenean ezagutzen zituela esaten zutenen kontra, aspaldi adierazi zuen Mitxelenak (1960: 73) ezin dezakegula espero Axularren aipu guztiak lehen eskukoak izatea; eztabaida horren harira, ikus, adibidez, Salaberri (1998: 237). Nabarmentzekoa da, bidenabar, euskal literaturaren esparruan, Axularren lana bera ere izan zela, gerora, euskal idazleek idatzitako beste hainbat lanetan, klasikoen aipu-iturri; esaterako, Etxeberri Sarakoaren «Escual-herrico gazteriari» testuan (Salaberri, 2002). Etxeberri Sarakoaren bestelako iturrien berri ematen du, besteak beste, Bilbaok (2006).

8. Gaztelaniaz idatzitako lanekiko joera hori nabaria da, *Geron* ez ezik, baita Axularrek Saran idatzitako zenbait eliza-agiritan ere (Salaberri, 2001b). Egiari zor, ez daukagu informazio ziur askorik Axularren ikasketa-egoitzei buruz —oro har, haren biografiari buruz datu askorik ez daukagun bezala—: jakin badakigu, 1594-1595 ikasturteko Salamancako Unibertsitateko teologia-batxilerrako ikasle-zerrendei esker, Axular 4. mailako —hau da, azken urteko— ikasle izan zena Salamanca ikasturte horretan (Mitxelena Martínez de Ilarduya, 1974: 85; ead., 1977: 57), eta, hori dela eta, pentsatzekoa da 1591-1595 urte bitartean osatuko zituela urdazubiarrak teologia-batxilerra eskuratzeko ikasketak; badakigu, bestalde, 1588an (hain zuzen, azaroaren 24an) eta 1591n Urdazubiko Premontretarren Ordenaren monasterioan egon zela ikasle (Aguirre Gaztambide, 1980: 407-408). Alabaina, ez dakigu ziur non egin zituen Axularrek ikasketak 1588. eta 1591. urteak bitartean. Teologia-batxilerra egiteko, beharrezkoa zen aurretik hiru urteko arteetako batxilerra eskuratua izatea, eta aukeretako bat da Axularrek ikasketa horiek Salamanca bertan egin izana; urte horietako Salamancako Unibertsitateko ikasle-zerrendetan ez da Axularren izenik ageri (Mitxelena Martínez de Ilarduya, 1977: 58), baina proposatu izan da 1588tik aurrera Axular Salamanca «ia etenik gabe» egongo zela eta Salamancako ikastetxe premontretarra izango zuela ikasleku (Salaberri, 1999c: 50-51; id., 1999d: 22). Argi dago, edozein kasutan, Salamancako egonaldiak baldintzatuko zuela, neurri handi batean, Axularrek daukan joera gaztelaniaz idatzitako aszetika-liburuekiko.

9. Hori nabaria da, adibidez, *Geroko* zenbait pasarte Luis Granadakoaren *Guía de pecadores* (Lisboa, 1556) laneko pasarteekin erakusten dituzten antzekotasunen kasuan: horien berri, lehenbizikoz, Julio Urquijok (1912) eman zuen; alabaina, Mitxelenak (1971: 166) argitu bezala, Urquijok ez zuen frogatu Axularren lanak, bere osotasunean, Granadakoaren *Guíarekiko* menpekotasuna erakusten zuenik, eta ondoren egindako lanek frogatu dute «tarteko obraren baten / batzuen beharra» dagoela Granadakoaren lanek Axularrengan izan zuten eragina azaltzeko (Salaberri, 1999b: 52). Axularren eta Granadakoaren lanen artean —baita Axularren eta Antonio de Alvaradoren *Arte de bien vivir y guía de los caminos del cielo* (Iratxe, 1608), Juan Huarte de San Juanen *Examen de ingenios para las ciencias* (Baeza, 1575) eta Alejo Venegasen *Agonía del tránsito de la muerte...* (Alcalá, 1565) lanen artean ere— dagoen harremana aztertzeko, zenbait testu-kidetasunen adibide interesgarriak eskaintzen ditu Salaberrik (2001b).

Axularrek Juan de Torresen *Philosophia moral de principes para su buena criança y gobierno, y para personas de todos estados* (Burgos, 1596) ezagutu eta erabili zuela (Bilbao, 2014; Salaberri, 2016)¹⁰; bai eta Pedro de Guzmán «calificador del Santo officio de la Inquisicion» delakoaren *Bienes del honesto trabajo y daños de la ociosidad en ocho discursos* (Madril, 1614) liburua ere (Salaberri, 2017c). Izan ere, aipua ez ezik, pasarte osoak egokitu zituen Axularrek lan horietatik.

Gerok Torresen obrarekiko duen balizko zorraren adibideetako bat 43. kapituluak («Haragiaren bekhatutik begiratzeko bederatzigarren erremedioa: sabelari ez sobera emaita») eskaintzen digu. Honela hasten du kapitulu hori Axularrek (Ax. 264) —gurea da letrakera lodia—:

Emaztetako egiteko hunetan bere buruaz kontu ona eman nahi duenak, behar du jan-edanetik ere begiratu. Behar du neurritz jatera, edatera, eta gustuaren eta zaphorearen portalearen ahal bezanbat zerraturik edukitzera enseiatu. ***Sine Cerere et Bacho friget Venus, dio Terentziok. Ogirik eta arnorik ez den lekhuari, hotz da Venus:*** ezta han amurusiarik, eta ez emazte gutziarik. Errana da, haragiaren plazera, amorio desordenatua, sua bezala dela; eta su haren egurrak jan-edanak direla. Edeki iatzotzu, beraz, egurrak, jan ezazu guti eta edan gutiago, eta halatan, edo ezta sua pitzuko, edo pitzua fite iraungiko da.

Terentzioren aipu horren ondoren, beste hainbat etsenplu eta aipu jasota ehuntzen du Axularrek kapituluak; besteak beste, Soloni buruzko etsenplua, *Eclesiastesetik* hartutako aipua, korintoarrei buruzko etsenplua (Enea Silvio Piccolomini, *De Europa* [1458]), Erromako emakumei buruzkoa (Alexander ab Alexandro), Federiko enperadoreari buruzkoa (Piccolomini, *De dictis et factis Alphonsi Regis* [Antonio Beccadelliren lanari egindako eransketak]), Likurgori buruzkoa, *Efesioen* aipua, Jeronimorena eta, azkenik, Sesostri Egipetoko erregeari buruzko etsenplua (Herodoto) jasotzen ditu Axularrek bertan. Horiek denak Torresen lanean —baina ez *Geron* aipatutako hurrenkera berean— aurkituko ditugu (Salaberri, 2016: 81-84); honela jasotzen du Torresek Terentzioren aipua:

Lo qual prueba con el dicho del otro Comico: *Sine cerere et libero friget venus* (Teren. in eunucho. Act. 4, scen. 5) (Torres 771, apud Salaberri, 2016: 81).

Kapituluko gainerako aipu eta etsenpluei dagokienez, aipagarria da, bi kasutan, Axularrek aipatzen ez dituen iturriak aipatzen dituela Torresek; hain zuzen, Solonen («Dioge. Laer. lib. 1, in vita Solon») eta Likurgoren («Plut. in Mor. lib. de audien. Poetica») etsenpluen kasuan. Eta hori da, orokorrean, *Geroko* eta *Philosophia moraleko* aipu komunak arteko erkaketak erakusten duen joera; honela azaltzen du Salaberri (2017b: 81-82) joera orokor hori:

Ohargarria ere da nola, besterenetik garraiatzen duenean, ez dituen Axularrek itzultza doan testuan agertutako aipu eta erreferentzia guztiak euskarazkora isurtzen, esanguratsuenak edo une hartan ezinbesteko iruditzen zitzaizkionak baino ez baititu jasotzen. Era nabarmenean gertatzen da hori, esaterako, Torresen *Philosophia moral de principes* (Burgos, 1596) delakoa bigarren eskuko iturritzat baliatzen duenean: jesuitak egokiro zehazturik eman arren, zenbaitetan

10. Datu horri dagokionez, interesgarria izan daiteke jakitea Torresek berak ere, Axularrek baino lehenago, Salamancan egin zituela ikasketak (Salaberri, 2016: 48).

Axularrek ez ditu san Ambrosio, Plinio, Plauto, Xenofonte, Rodiginio edota Zizeron bezalakoenetatik hartutakoak aipatzen.

Areago, Salaberrik (2016: 52-53) honako baieztapena egiten du Torresen *Philosophia moral* liburuak, oro har, *Geron* izandako eraginari dagokionez:

Zehaztasunik eman ez arren, argi bezain aratz azaldu da testu-aldaeraketan Axularrek Torresen obra izan zuela lan-mahaian berea atontzean. Eta, begien aurrean izateaz aparte, erabili ere egin zuen —erruz erabili, gainera— apunte literalak eta ohar multzoak bere lanerako ateratzeko, beste inon baino nabarmenago utzirik autore klasikoen lekukotasunaz baliatzeko iturri nagusitzat hartu zuela gaztelaniazko edizio hura. Baliabide horren bitartez, *silva* edo *collectanea* izenekoetara hurbiltzeko premiatik aske geratu zen hein handi batean urdazubiarra, bertako latinetara jo ere gabe mundu klasikotik hartu zitzakeenak ondo antolatuturik eta jariatutasunez narraturik aurkitu baitzituen Andujarrekoarengan.

Alabaina, *Geroko* aipu klasikoen zerrenda aurkeztean, Salaberrik (2017a: 139, 90. oh.) aitortzen du Axularrek ez zuela 43. kapituluko Terentzioren aipua Torresengandik jaso:

Oso aipu ezaguna zen eta ez dirudi Torresenetik jasotako aipua denik. Batetik, erreferentziarik eman gabe doalako (1596, 771: «Teren. in eunucho. Act 4. sen. 5»), eta bestetik Axularrek «Bacho» idazten duelako Torresek «Liberio» utzi zuen tokian. Mirabelliok ere «Liberio» ematen du ([N. Mirabellio, *Polyanthea* (Savona)] 1503: 1574, 256).

Beraz, *Geroko* 43. ataleko pasarteak *Philosophia moraleko* pasarteekin erlazionatzen dituen testu-erkaketari dagokionez, zehaztu beharko genuke, Torresen eta Axularren lanen edukia oso antzekoa izan arren, *Philosophia moral* delakoa ezin dela *Geroko* 43. kapituluko aipu eta etsenplu guztien iturria izan —ez, behintzat, bakarra—: batetik, Terentzioren aipuaren inguruan Salaberrik berak aitortutakoagatik; bestetik, korintoarren etsenpluaren kasuan, Torresen obrak ez dakarrelako *Geron* ageri den Piccolominiren lanaren erreferentzia (Salaberri, 2016: 81).

Hortaz, Terentzioren aipuari dagokionez, bi aukera nagusi ditugu Axularrek eta Torresek idatzitako pasarteen arteko harremana azaltzeko: edo Axularrek Torresen lana ezagutu eta hor irakurritakoa beste iturriren batekin osatu zuen, edo Axularrek Torresena ez beste lanen bat —agian, baina ez nahitaez, Torresen beraren iturri ere izan zena— eskura izan zuen. *Gerok* *Philosophia moral* liburuarekin erakusten dituen antzekotasunak kontuan hartuta, eta horiek azaltzen dituen beste iturriarik aurkitzen ez dugun bitartean, zail deritzogu bigarren aukeraren alde egiteari, eta lehenengoaren alde egingo genuke, beraz.

Nolanahi ere, non irakurriko ote zuen Axularrek Terentzioren aipua «Bacho» aldaerarekin? Salaberrik dioen bezala, *Eunuchusen* 732. bertsoko esaera horrek zabalkunde handia izan zuen Antzinetatik bertatik: jatorrizko *Liberio* hitzarekin, metonimiaren eredutzat aipatu zuten, besteakbeste, Zizeronek, Donatokedota Isidoro Sevillakoak, baita, humanista espainiarren artean, Sebastián de Covarrubiasek ere, *Suplemento al Tesoro de la lengua castellana o española* liburuan (1611-1612, s.v. «Ceres»). Gramatikariek ez ezik, Elizako Gurasoek eta teologo kristauek ere

askotan jo zuten Terentzioren aipu horretara, jatorrizko *Libero* hitza mantenduta (García Romero, 2016: 112-115); esaterako, Jeronimok (*Adversus Jovinianum* II, 7 [PL 23, 310])¹¹.

Alabaina, *Libero* > *Bac(c)ho* aldaketa ez diogu, ezta hurrik eman ere, urdazubiarren burutazio bati zor; aitzitik, Errenazimentuan, *Bac(c)ho* aldaerarekin zabaldu zuen Terentzioren esaera Erasmok, *Adagiorum Collectanea* (Paris, 1500: g.i) eta *Adagiorum Chiliades* (Venezia, 1508: 142b [II, 301]) lanetan, eta, hortaz, *Bac(c)ho* aldaerarekin aurkituko dugu hortik aurrerako lan askotan, baita esaera hori metonimiaren adibide gisa jasotzen dutenen artean ere¹². Litekeena da, beraz, Axularrek XVI-XVII. mendeko lanen batean ikusi izana Terentzioren aipua; baina zeinetan?

Galdera horri dagokionez, aipagarri irizten diogu Venus hizpide duen *Geroko* pasarte bati; hain zuzen, 38. kapituluko («Haragiaren bekhatutik begiratzeko laurgarren erremedioa: ez alfer egoitea») honi (Ax. 249) —gurea da, hemen ere, letrakera lodia—¹³:

Amor est animi vacantis passio (Chrysost. *Hom. 14 in cap. 1 Mat.*). Amorio desordenatua astia duena baithan, presuna alferrean edireiten eta ostatatzen da, hari dagokan arrotza eta bianda da. **Hargatik pintatzen zuten Venus jarririk**. Zeren amorioa edo amurusia, alferkeriaz, aise eta geldi egoiteaz hazten eta mantenatzen baita. Eta badio Ovidiok ere: *Otia si tollas, periere cupidinis arcus* (Ovid. *lib. 2 De remed. amoris*). Baldin ken baitzatzu alferkeriak, galdu dirateke Kupidoren arkuak, eztu nehor bere tragazez zautuko.

Axularren pasarte hori Pedro de Guzmánen *Bienes del honesto trabajo* lanaren 77.-78. orrialdeetako pasarte batekin estu-estu lotuta dago; bertan, maitasun lizunaz ari dela, honela mintzo da inkisidorea:

La fornicacion (dize S. Iuan Chrysostomo) *es vicio particular de los ociosos*: y el mismo en otra parte, *El vicio de la luxuria facilmente nace del ocio, y desocupacion, porque la difinicion del amor es esta: Passion del animo ocioso* [...] Y Diogenes, à quien refiere otro de su mismo nombre, dezia: *que el amor era ocupacion de ociosos, y desocupados* [...] Por esto Canaco Estatuario hizo à Venus sentada, porque se cria, y conserva en el ocio, y regalo. Al fin, *si quitares el ocio, quebraràs el arco à Cupido*. Es el ocio el tercero de Cupido, y como su principal instrumento, mas le ayuda que su arco; pues el ocio està de parte del mismo que pretende vencer, y el arco tira la saeta de afuera, y puede errar.

Eta orrialde horien ertzean, besteak beste, Axularren 38. kapitulan irakur ditzakegun aipu berak datoz jasota: 77. orrialdearen eskuineko ertzean, Krisostomorena («*Animi vacantis passio*»), eta 78. orrialdearen ezkerreko ertzean, berriz, Ovidioren («*Otia si tollas, periere Cupidinis arcus*»). Haatik, Guzmánen lanean, aipu horien ondoan dauden erreferentziak («Chryso. in I 1 Mat. hom. 4»;

11. XV. menderainoko hainbat tratatu moraletan ere Terentziok jasotako esaeraren gaztelaniazko itzulpenak aurkituko ditugu (Benítez Rodríguez, 2008: 154-155).

12. Diego Lópezek, esaterako, aldaera horrekin jasotzen du Terentzioren aipua *Declaración magistral sobre las [sic] emblemas de Andrés Alciato* (Najera, 1615) liburuan.

13. Ax. 235eko beste pasarte batek ere badu *Venus* hizpide.

«Ouid. I. de rem. amor.» ez datoz bat Axularrek dakartzanekin¹⁴, eta garrantzitsuena: Guzmánek aipatzen duen eseritako Venusa ez da pintatutakoa, Kanako greziar eskultoreak «egindakoa» baizik. Hortaz, Axularrek *Bienes del honesto trabajo* deritzona —edo harekin harreman dutako beste libururen bat— ezagutu izanagatik, Guzmánen lanak ez du azaltzen zein ote den urdazubiarrak aipatzen duen «pintatutako» Venusaren iturria.

Geroko beste pasarte batzuei erreparatuta (zehazki, Ax. 35, 116, 142, 227, 235, 298, 304, 334, 335 eta 372), ohartuko gara Axularrek —gutxienez— bi adieratan erabiltzen duela *pintatu* aditza: batetik, zentzu hertsian, 'pinturaz koloratu' esanahiarekin-edo; bestetik, zentzu zabalago eta —esan dezagun— poetikoago batean, 'hitzekin irudikatutako' sinónimo gisa-edo. Alabaina, 38. kapituluaren «pintatzen» aditzak daukan esanahia hobeto ulertzeko, jakin beharko genuke zein den aditzaren subjektua «Hargatik pintatzen zuten Venus jarririk» esaldian. Pentsa genezake, Ax. 227 edo 235 pasarteetan bezala, «lehenagoko poetak» edo «lehenagoko jentilak» izan litezkeela «Venus jarririk» pintatzen zutenak; baina, hala balitz, zergatik ez zuen Axularrek hori zehaztu 38. kapituluaren beste bi pasarteetan bezala? Urdazubiarrak subjektua isilarazi izanak, bada, bidea ematen digu hipotesiak egiteko Axularrek buruan zuen «Venus jarri» horren gainean¹⁵.

Esan dugu lehen Errenazimentutik aurrera Erasmok zabaldu zuela, *Bac(c)ho* aldaerarekin, Axularrek jasotzen duen Terentzioren aipua. Hori horrela, garai horretatik aurrera, Terentzioren esaera ez dugu bakarrik literaturan aurkituko, ezpada baita arte figuratiboetan ere. Alor horretan, Terentzioren aipua izenburutzat hartuta eta Venus eserita irudikatzen duten hainbat bertsiok pintatuta, Hendrick Goltzius izan zen aitzindari (Diez del Corral Corredoira, 2015: 84 hh.; ead., 2018: 19-20); antzeko izeneko hainbat lan sortu zituen, besteak beste, *Sine Cerere et Libero friget Venus* (1588, Londres, British Museum, inv. D, 5231), *Sine Cerere et Libero friget Venus* (1599, Brusela, Koninklijke Musea voor Schone Kunste van België, inv. 1362), *Sine Cerere et Baccho friget Venus* (1593, Londres, British Museum, inv. 1861.6.8.174) eta *Sine Cerere et Baccho friget Venus* (1599, Londres, British Museum, inv. 1861, 0810.14). Nolabaiteko jarraipena izango zuen tradizioa hasi zuen lan horiekin Goltziusek, eta tradizio horrek emandako zenbait adibide eskaintzen dizkigute, besteak beste, Peter Paul Rubensen hiru pintura ezagunek; hain zuzen, *Venus, Amore, Zeres eta Bako* (1612), *Venus hotza* (1614) eta *Sine Cerere et Baccho friget Venus* (1614) deritzenek (Diez del Corral Corredoira, 2010).

Goltziusen lanak ezin dira literatura enblematikoa gabe ulertu, azken horrek bideratu baitzuen Terentzioren aipuak arte figuratiboetara egindako saltoa.

14. Ovidioren «*Otia si tollas...*» (Ovid. *Rem.* 139) aipuari dagokionez, Salaberri (2017a: 134, 58. oh.) erreferentzia hau ematen du: «Besteak beste, Mirabellio [*Polyanthea* (Savona)] 1503: 1574, 598». Alabaina, Salaberri aipatutako edizioan, *Polyanthea* erreferentzia hau bakarrik ematen du aipuaren aurretik: «Ouidius lib. de Remedio amoris», liburuaren zenbakirik gabe. Erreferentzia hori ez da *Polyanthea*ren edizio guztietan berdin ematen; izan ere, Veneziako 1507ko edizioan (cliiii), adibidez, beste hau aurkituko dugu: «Ouidius lib. i. De remedio amoris», bat zenbakiarekin, Guzmánen lanean bezala.

15. Aurrerago azalduko dugunaren harira, nabarmentzekoa da, bidenabar, Torresen *Philosophia moraleko* pasarte baten oso antzekoa dela Ax. 235ekoa eta Torresek, bere lanean, Pierio Valerianoren *Hieroglyphica* (Basilea, 1556) aipatzen duela pasartearen iturri gisa (Salaberri, 2016: 75).

Ohargarria da, aipatu berri ditugun pinturetan ez bezala, literatura enblematikoan Venus ez dela beti eserita azaltzen; aitzitik, eseritako Venus bat Terentzioren aipuarekin batera erakusten duen lehen enblema adibidea —Axularrek ondo ezagut zezakeena, enblema horrek Terentzioren esaera Europatik hedatzen lagundu zuela uste baita (Diez del Corral Corredoira, 2018: 12)— Laurens van Haecht Goidtsenhovenen *Mikrokosmos* edo *Parvus Mundus* (Anberes, 1579) lanean¹⁶ —«Baccho» aldaerarekin, jakina— aurkituko dugun 15. enblema da.

Literatura enblematikoa XVI-XVIII. mendeen artean garatutako generoa da. Iru-diak —hainbat azpimota barne hartzen dituztenak: *hieroglifikoak*, *enpresak*, etab.— eta hitzak uztartzen dituzte genero horretako liburuek, irakurleei irakaspen moralak eskaintzeko xedearekin. Kontrarreformako literatura aszetikoaren printzipioekin bat datoz, beraz, literatura enblematikoaren helburuak, eta, berez, Kontrarreformako programa ideologikoa hedatzeko tresna eraginkorra izan zen XVI. mendean sortutako genero hori. Andrea Alciato generoaren aitzindariak lema —edo izenburu— eta epigrama —edo azalpen-testu— latindar batez lagunduta aurkeztu zituen enblema edo irudiak *Emblematum Liber* izeneko lanean (Augsburgo, 1531), eta bide horri jarraitu zioten Alciatoaren ostean generoa landu zuten egileek. Enblema-liburuaren egitura hori irakurketa- eta ulermen-prozesu jakin bat bultzatzera bideratuta zegoen: lehenbizi, lema oinarri hartuta, irudiaren esanahia asmatzen saiatzen zen irakurle-ikuslea; ondoren, epigrama irakurtzen zuten, eta aurrez susmatutakoa berretsi ala zuzentzen zuten; azkenik, mezua buruan gordetzen zuten irudiaren laguntzarekin.

Teologo eta predikariek bezala, genero enblematikoaren egileek ere literatura paganotik hartutako aipuen bidez apaindu zituzten iruditeria eta pentsamendu erlijiosoak, nahiz eta horretarako ez zuten jatorrizko iturrietara —hots, idazle klasikoetara— jo, baizik eta Errenazimentuko eskuliburu eta lanetara; jokabide hori, eroso izateaz gain, lagungarria zen Elizak ez onartutako ezer zabaltzea saihesteko (Antón Martínez, 1995: 222-223). Agian horregatik, Axularren garaiko predikariek enblema-liburuetara jotzea zilegi zuten; horren inguruan, baieztapen hau aurkituko dugu, esaterako, Terrones del Cañoren *Instrucción de predicadores* (Granada, 1617) liburuan:

Un jeroglífico o dos, cuando más, en un sermón, si son de Alciato o Pierio Valeriano y otros autores simbólicos, pueden pasar (1617: 1960, 86, apud Salaberri, 1998: 236).

Espainiako zirkulu kontrarreformatetan literatura enblematikoak zuen harrera ezin hobearen lekuko, Juan de Horozco y Covarrubiasen *Emblemas morales* (Segovia, 1589) lanaren kasua aipa dezakegu; enblema-liburu hori, Espainian argitaratutako lehenengoa, garaiko teologo garrantzitsuenetako bati eskainita zegoen; Diego de Covarrubiasi, alegia. Juan de Horozcoren osaba zen berau, baita, Axularrek Teologia batxilerreko ikasketak hasi zituenean, ikasketa horiek arautzen zituen estatutuaren egilea ere (Salaberri, 1999d: 23).

Axularrek berak ere ez zion genero horri muzin egin, eta, horrela, Alciatoaren aipu bat txertatu zuen *Geroko* 39. kapitulan (Ax. 252), Torresen *Philosophia moral* liburuan agertzen den erreferentzia berarekin («Alciatus, *Emblem.* 84» ematen du

16. Liburuaren egiletzaren inguruan, ikus López-Peláez Casellas (2009: 372).

Axularrek eta «Alciat. Embl. 84», berriz, Torresek; ik. Salaberri, 2016: 76; id. 2017a: 140). Hortaz, Axularrek aipu hori Torresen lanean —edo harekin lotutako lanen baten— aurkitu zuela pentsa litekeen arren, ukaezina da nolabaiteko lotura dagoela Torresek aipatzen ez duen Alciatoren «*Numquam procrastinandum*» izeneko 3. enblema eta Geroko 5. kapituluko «*Nihil procrastinans*» esaldiaren artean (Ax. 52), bi kasuetan egozten baitzaio esaldi hori Alexandro Handiari (Salaberri, 2017a: 140). Ez dago jakiterik Geroko azken adibide horren iturria Alciatoren obra bera ala besteren bat den; nolahi ere, urdazubiarraren garaiko giro katolikoak enblemen literatura-generoa abegi onez hartu zuela aintzat hartuta, ezin dezakegu baztertu Axularrek ikasle-urteetan Alciatoren lana —edo haren pasarte batzuk— zuzenean ezagutzeko aukera eduki izana.

Gorago aipatutako *Mikrokosmos* enblema-liburuari gizakiaren eta munduaren artean egindako paralelismotik datorkio izenburua. Obra horrek bertutea lantzeko behararen mezua zabaltzea zuen jomuga, eta Felipe II.aren iloba zen Habsburgoko Matiasi dago eskainita; alegia, Austriako artxiduke Habsburgoko Rodolfo II.aren anaiari. Bohemiako eskualdean Kontrarreformaren mezuaren sustatzaile nagusietako bat izan zen Habsburgoko Rodolfo II.a, eta —esan dezagun, bidenabar— Axularrek jasotako Terentzioren aipua gogoko omen zuen, Bartolomeo Sprangerek egindako izenburu bereko pintura bat eduki baitzuen errege-etxeko gela batean (Diez del Corral Corredoira, 2010: 329). 1612tik aurrera, Rodolforen ondorengoa izango zen Habsburgoko Matias, baina, katikoa izanagatik, protestanteekin itunak egitearen aldekoa izan zen, eta, 1578. urtean, Herbehereetako Gobernadore Nagusi izateko proposatu zioten zenbait nederlandar buruzagik; 1581. urtean, Arnegu-aktaren bidez, Zazpi Herbehere Batuen Errepublika aldarrikatu zuten arte bete zuen kargu hori Habsburgoko Matiasen —nahiz eta Felipe II.ak ez zuen aintzatetsi—, eta, karguan zela, erlijio-askatasuna aldarrikatu zuen. Van Haechten lanaren moralak erlijio katolikoarekin nahiz protestantearekin bat egin lezake, eta, berez, horrela merkaturatu zen (Van der Coelen *et al.*, 2018: lxiv).

Mikrokosmos liburua 74 enblema osatuta dago, eta literatura enblematikoaren ohiko egiturari jarraitzen dio: enblema bakoitzak latinezko esaera pagano bat azaltzen du, aipu bibliko batek lagunduta; horien ostean, azalpen-testua dago, latinez ere bai, aurrekoak bezala. Van Haechten lanak arrakasta handia erdietsi zuen, eta, hori dela eta, zenbait berrargitalpen eta hainbat hizkuntzatarata itzulitako bertsiok argitaratu ziren *editio princepsa* zabaldu eta gutxira; esaterako, nederlanderara (Anberes, 1584) edo frantsesera (Anberes, 1589). Seguru asko, Espainian ere ezaguna izango zen liburua, Salamancako nahiz Espainiako beste hiri batzuetako liburu-saltzaileekin harreman estua izan baitzuten haren bi argitaratzaileek¹⁷.

17. Christophe Plantin eta Gerard de Jode izan ziren *Mikrokosmos* delakoaren bi argitaratzaileak (Bowen *et al.*, 2008: 419; Van der Coelen *et al.*, 2018: xxxiv, lxiii). Arias Montanoren lagun izan zen Plantin, eta hari eman zion Felipe II.ak Herbehereetako *phototypographus* ('inprimatzaile-buru') kargua; hori dela eta, Espainiako —eta, tartean, Salamancako— liburu-saltzaileek, bai eta Felipe II.aren inguruko pertsonak ere, usu erosi zizkieten liburuak Plantini —Villalbako Franciscok ikuskatuta, adibidez, Espainiara bidaltzeko erlijiozko testuen kopia andana argitaratu zuen— (Bowen *et al.*, 2008: 115; Van der Coelen *et al.*, 2018: xxxiii). De Jode ere Anbereseko inprimatzaile garrantzitsuenen artean egon zen, eta harreman estua izan zuen Plantinekin. Hori horrela, De Jodek inprimatze-baimena berritu ahal izateko, Plantinek berak idatzi zuen De Joderen aldeko txostena, eta nazioarteko kontaktu-sarea ere eskaini zion; jakina da, besteak beste, Salamancan Plantinen agente zen Jan Poelmanek liburu andana erosi ziola

Kontrarreforma garaiko aszetika-liburuetan jasotako aipu ugari aurkituko ditugu *Mikrokosmos* lanean, baita Axularrek *Geron* txertatutako hurrengoak ere¹⁸: *Quomodo cecedisti [sic] de caelo Lucifer, que [sic] mane oriebaris? Corruisti in terram. Easaia [sic] 14. (Mikr. 3; cf. Ax. 92); Omnis enim arbor quae non facit fructum bonum excidetur et in ignem mittetur. Mathe. 3. c. (Mikr. 35; cf. Ax. 366); Mors et uita, in manu linguae: qui diligunt eam, comedent fructus eius. Prouerb. 18. (Mikr. 44; cf. Ax. 195); Spatiosa via est quae ducit ad perditionem, et arcta uia est quae ducit ad uitam. Mathae. 7. b. (Mikr. 49; cf. Ax. 310); QVO SEMEL IMBUTA EST RECENS SERVABIT ODOREM TESTA DIV - Adolescens iuxta uiam suam, etiam cum senuerit, non recedet ab ea. Prouerb. 22. (Mikr. 50; cf. Ax. 59)¹⁹; Aquae furtiue dulciores fiunt: et panis absconditus est suauior. Prouerb. 9. (Mikr. 53; cf. Ax. 238). Iturri bertsuetatik edan zuten, beraz, Axularrek eta Van Haechtek.*

Axularrek Salamancan ikasi zuen garaian, Espainiako goi-ikasketen zentrorik garrantzitsuena ez ezik, arlo teologikoan Europako erreferentzia-gune izan zen Salamancako Unibertsitatea, Felipe II.ak gertutik kontrolatzen zuena. Urdazubiarrak bertan igarotako urteetan, Francisco Sánchez Brozasekoa izan zen Unibertsitateko Erretorika Katedraren arduradun. Pertsona «ospetsu eta erakargarria» (Salaberri, 1999d: 36) zen Brozasekoa, literatura enblematikoa ondo ezagutzen zuena; izan ere, Alciatoren *Emblematum Liber* lanaren *Komentarioak* argitaratu zituen 1573an. Brozasekoak ez ezik, Axularren garai berean Salamancan ikasle izandako hainbatek ere landu zuen enblemen literatura-generoa; besteak beste, Juan de Solórzanok, Herbehereetako enblema-liburuak ezagutu eta erabili zituenak²⁰. Ez litzateke harrizkoa, beraz, Axularrek Salamancan Van Haechten lanaren berri ere eduki izana, eta, areago, *Mikrokosmos* liburuaren zenbait irudi begien aurrean eduki ostean, horien erregistroa memorian —edota idatzizko oharretan— gorde izana.

Laburbilduz, beraz: *Geroko* 43. kapituluan, Juan de Torresen *Philosophia moral de principes* (Burgos, 1596) lanean ere aurki daitezkeen zenbait aipu eta etsenplu daude; tartean, Terentziok zabalduetako esaera ezagun baten bertsioa: *Sine Cerere et Libero friget Venus* (*Eun.* 732). Torresek Terentzioren testuko *Libero* aldaerarekin jasotzen du aipua, baina ez, ordea, Axularrek, *Geron* (Ax. 264) «Bacho» irakurtzen

De Joderi. Poelmanez gain, Georges Feumalia liburu-saltzailea ere ezagutzen zuen Salamancan De Jodek (Van der Coelen *et al.*, 2018: xxxiv). Bestalde, Van Haechten lana Rodolfo II.aren anaiari eskainita zegoela esan dugunez gero, nabarmentzekoa da Bohemiako eta Espainiako ordezkari politikoa, erlijioso eta kulturalen artean ere etengabeko hartu-emana izan zela artxidukearen garaian (Kroužil, 2015: 224 hh.); izan ere, Felipe II.aren iloba izanik, osabaren Madrilgo gortean ikasi zuen Rodolfo II.ak Pragako gortera lekualdatu aurretik —tartean, Vienatik ere pasata—.

18. 1579ko *editio princepsari* jarraikiz aipatuko ditugu adibideok.

19. Horazioren aipua da «*Quo semel est imbuta...*» (Hor. *Epist.* II, 69-70), oso ezaguna eta erabilia (Salaberri, 1998: 246). «*Adolescens iuxta...*», berriz, *Testamentu Zahareko* pasartea da (*EsZ* XXII, 6; ikus Salaberri, 2000a: 1117). Bi aipuak —Horaziorena eta Bibliakoa— sarri aurkitzen ditugu, batera, aszetika-liburuetan; besteak beste, Bedak berak Horazioren aipuarekin glosatzen duelako Bibliako testua (Beda Venerabilis, *In Prov.* XXII, 6 [CCSL 119B, 113.66-71]). Literatura enblematikoaren generoan ere, badira Horazioren aipua Bibliakoarekin batera agertzen duten enblemak (Bernat Vistarini *et al.*, 1999: 100-101), baita euskal literaturaren esparruan ere; Etxeberri Sarakoak, izan ere, Axularrek bezala, batera ematen ditu bi aipu horiek, ziurrenik, Axularren beraren eraginez (Salaberri, 2002: 313-314).

20. Hain zuzen, Adriano Junioren *Emblemata* (Anberes, 1565). Solórzanoren iturrien eta Van Haechten obraren arteko harremanari buruzko adibide baten inguruan, ikus Antón Martínez *et al.* (2002-2003: 150) eta Antón Martínez (2020: 290, 54. oh.)

baitugu *Liberoren* ordez, Errenazimentutik aurrera ohikoa izan zen bezala. *Geroko* 38. kapituluak eserita dagoen Venusen irudi batzuei egiten die erreferentzia: «Hargatik pintatzen zuten Venus jarririk» (Ax. 249). 38. kapituluko esaldi horretan bezala, eseritako Venus bat aipatzen du Pedro de Guzmánek *Bienes del honesto trabajo y daños de la ociosidad en ocho discursos* (Madril, 1614) lanean, eta, gainera, Axularrek nahiz Guzmánek Ovidioren eta Krisostomoren aipu beren ondoan jasotzen dituzte eseritako Venusaren aipamen horiek; alabaina, Guzmánek eskultura batean zizelkatutako Venusa aipatzen du eta ez, ordea, pintatutakoa. Baldin eta *Geroko* 38. kapituluko esaldian *pintatu* aditza zentzu hertsian erabilia badago, zilegi da pentsatzea esaldiak Axularrek nonbaiten ikusitako Venusen irudiren bati egiten diola erreferentzia; akaso, Laurens van Haecht Goidtsenhovenen *Mikrokosmos* edo *Parvus Mundus* (Anberes, 1579) liburuko 15. enbleman, Terentzioren aipuaren ondoan —*Geron* jasotakoaren parekoa den «Baccho» aldaerarekin—, dagoen irudiari.

Etorkizuneko ikerketek esango dute —agian— zenbateraino diren estuak literatura enblematikoaren eta Axularren testuaren artean ezar daitezkeen loturak.

Bibliografia

- Aguirre Gaztambide, Juan (1980): «Notas sobre Pedro de Axular: autor del Guero», *FLV*, 12, 403-426.
- Aldekoa, Iñaki (2004): *Historia de la literatura vasca*, Erein, Donostia.
- Antón Martínez, Beatriz (1995): «La mitología en la literatura emblemática del siglo de oro: los *Emblemata centum regio-política* de J. de Solórzano», in J. María Nieto Ibáñez (koor.), *Estudios de religión y mito en Grecia y Roma*, Universidad de León, León, 221-236.
- Antón Martínez, Beatriz eta Heesakkers, Chris L. (2002-2003): «Herederos de Alciato en Holanda y España: Adriano Junio (*Emblemata*, 1565) y Juan de Solórzano Pereira (*Emblemata Centum Regio Política*, 1653)», *Minerva*, 16, 131-172.
- Antón Martínez, Beatriz (2020): «La alegoría de la paz en la literatura emblemática española del siglo de oro: Juan de Solórzano Pereira y Andrés Mendo», *Janus*, 9, 275-331.
- Bernat Vistarini, Antonio eta Cull, John T. (1999): *Enciclopedia Akal de Emblemas Españoles Ilustrados*, Akal, Madril.
- Bilbao, Gidor (2006): «‘Eztut jeusic neure baitharic ekharri, ez eta ere autoretan causitcen ezten gauçaric isquiribatu’: Etxeberrri Sarakoaren asmatze-lanerako iturriak», *ASJU*, 40(1-2), 161-220 [= J.A. Lakarra eta J.I. Hualde (arg.), *Studies in Basque and historical linguistics in memory of R. L. Trask*, Gipuzkoako Foru Aldundia eta UPV/EHU, Donostia].
- , (2014): «Obras de referencia latinas y otras fuentes en el *Gero* (1634) de Axular», in Iñigo Ruiz Arzalluz (koor.), *Estudios de filología e historia en honor del profesor Vitalino Valcárcel*, UPV/EHU, Gasteiz, I, 151-168.
- Benítez Rodríguez, Enrique (2008): «Proverbios, tópicos y mitología clásica: relación con los refranes castellanos (I)», *Paremia*, 17, 153-165.
- Bowen, Karen L. eta Imhof, Dirk (2008): *Christopher Plantin and Engraved Book Illustrations in Sixteenth-Century Europe*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Van der Coelen, Peter eta Leesberg, Marjolein (2018): «Depicting the Bible and Mapping the World: Gerard de Jode and his Legacy», in Peter van der Coelen eta Marjolein Leesberg (arg.), *The De Jode Dynasty (The New Hollstein Dutch &*

- Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts [1450-1700]*, Sound & Vision eta Rijksmuseum, Amsterdam / Ouderkerk aan den IJssel, I, xxviii-xxciii.
- Diez del Corral Corredoira, Pilar (2010): «Terencio reinterpretado por Rubens: la *Venus frigida* del Museo de Bellas Artes de Amberes», in M. Isabel Viforcós Marina eta M. Dolores Sánchez Campos-Bordona (arg.), *Otras épocas, otros mundos: un continuum. Tradición clásica y Humanística (SS. XVI-XVIII)*, Tecnos, Madril, 323-337.
- , (2015): «Hendrick Goltzius y Bartholomeo Spranger. Interpretaciones y lecturas de un proverbio latino», *Storia dell'Arte*, 140, 75-94.
- , (2018): «*Sine Cerere et Libero, Venus friget*. La fortuna iconográfica de un proverbio latino desde la literatura emblemática del s. XVI hasta las artes figurativas del s. XVII», *Open Library of Humanities*, 4(1):28 [DOI: <http://doi.org/10.16995/olh.40>].
- García Romero, Fernando (2016): «En la saciedad está Afrodita. Historia de una idea proverbial, desde la Grecia antigua hasta nuestros días», *Paremia*, 25, 109-121.
- De Guzmán, Pedro (1614): *Bienes del honesto trabajo y daños de la ociosidad en ocho discursos*, Emprenta Real (Jaques Veruliet), Madril.
- Van Haecht Goitshoven, Laurens (1579): *Mikrokosmos. Parvus Mundus*, Christophe Plantin eta Gerard de Jode, Anberes.
- Kroužil, Vojtěch (2015): «Juan de Borja y los orígenes de la reforma católica en la corte del emperador Rodolfo II», in Félix Labrador Arroyo (arg.), *II Encuentro de Jóvenes Investigadores en Historia Moderna. Líneas recientes de investigación en Historia Moderna*, Universidad Rey Juan Carlos eta Cinca, Madril, 223-235.
- López-Peláez Casellas, M. Paz (2009): «“Spernit pericula virtus”. Una aproximación al músico Arión como símbolo de la virtud», *Cuadernos de arte e iconografía*, 36, 371-394.
- Mitxelena, Koldo (1960): *Historia de la literatura vasca*, Minotauro, Madril.
- , (1971): «Descubrimiento y redescubrimiento en textos vascos», *FLV*, 3, 149-169.
- Mitxelena Martínez de Ilduya, Itziar (1974): «Sobre la estancia de Axular en la Universidad de Salamanca», *FLV*, 16, 85-88.
- , (1977): «Axularren titulua», *FLV*, 25, 57-68.
- Redondo Moyano, Elena (2006): «Las citas de Aristóteles en Axular», *Lapurdum*, 11, 311-331.
- Salaberri Muñoa, Patxi (1997): *Axularren prosa erretorikaren argitan* [UPV/EHUko doktorego-tesia], <http://www.euskara.euskadi.net/appcont/tesisDoctoral/PDFak/patxi_salaberri_TESIS.pdf> (Kontsulta: 2020-07-28).
- , (1998): «Aipamen klasikoak Axularren Gero liburuan», *Euskera*, 43(1), 231-252.
- , (1999a): «Axularren aipamen bibliko-erlijiosoz zer bait», *Euskera*, 44(1), 615-635.
- , (1999b): «Testu-menpekotasuna Axularren obran», *FLV*, 80, 33-57.
- , (1999c): «XVII. mendeko idazleen prestakuntzaren inguruan. Axularren kasua (I)», *Karmel*, 227, 40-52.
- , (1999d): «XVII. mendeko idazleen prestakuntzaren inguruan. Axularren kasua (II)», *Karmel*, 228, 20-44.
- , (2000a): «Erreferentzia biblikoak Geron», *Euskera*, 45(3), 1113-1124.
- , (2000b): «Axularren testu-zorrak», *FLV*, 84, 193-209.
- , (2000c): «Gero liburua ahalbidetu zuen irakurlea», *Karmel*, 230, 3-16.
- , (2001a): «Kontrarreforma garaiko lapurtar literaturaz», *Karmel*, 233, 3-30.
- , (2001b): «Gai-harilkatzea eta testu kideetasunak Geron», *FLV*, 87, 257-306.
- , (2002): «Etxeberri Sarakoaren “Escual-Herrico gazteriar” eta kultura klasikoaren transmisioaz», *FLV*, 90, 307-321.
- , (2006): «Intertestualitatean barrena. Kontrarreformako kateketika», *Egan*, 59(3/4), 51-84.

- , (2016): «Geroren iturbegietako baten kariaz», *Egan*, 69(3/4), 41-88.
- , (2017a): «Axularren liburutegia arakatzen. Aipu klasikoak *Geron*», *Egan*, 70(3-4), 119-142.
- , (2017b): «Axularren liburutegia irudikatzen. Erlijosko aipuak *Geron*», *Egan*, 70(4), 77-118.
- , (2017c): «Axularren lantegian. Iturbegi ezezaguna *Geroren* lehen kapituluaren bilbean», *FLV*, 124, 251-275.
- Urgell Lázaro, Blanca (2015): *Gero. Axular (edizio kritikoa)*, Nafarroako Gobernua eta Euskaltzaindia, Iruñea / Bilbo.
- Urquijo, Julio (1912): *Una fuente del Guero (Axular imitador de Fr. Luis de Granada)*, Dargains, Donibane Lohizune.

